

УДК 37.035.6 (094)(477)”18”

С. І. Ткачов

ДОСВІД ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ В ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД (1859–1880 рр.)

© Ткачов С. І., 2014
<http://orcid.org/0000-0002-3250-011X>

У статті актуалізовано необхідність вивчення творчої спадщини вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. для подальшого розвитку теорії та практики громадянського виховання. З'ясовано, що українські Громади в період 1859-1880 рр. спрямовували свої зусилля на впорядкування нового громадянського, господарського і культурного життя українців шляхом просвітництва. Наведено приклади відповідного досвіду та вказано шляхи формування покоління «освічених громадян» – свідомих і патріотичних українців, здатних відстоювати у мирний спосіб національні й політичні права народу: створення «недільних» шкіл, безоплатних громадських бібліотеки, організація народних читань, зближення з народом через рух «хлопоманства», пропагування цінностей народного життя й любові до рідного краю через видання творів українських письменників («Енеїда» І. Котляревського, «Кобзар» Т. Шевченка) і підручників з «духовним» наповненням для учнів «недільних» шкіл («Буквар южнорусскій» Т. Шевченка, «ГраMATка» П. Куліша), що в цілому сприяло піднесенню свідомості підростаючого покоління на національно-патріотичних засадах.

Ключові слова: *вітчизняний громадсько-педагогічний рух, громадянське виховання, ідеал громадянина, освічений громадянин, українські Громади, недільні школи.*

Ткачев С. И. Опыт гражданского воспитания детей и молодежи в деятельности украинских Громад (1859–1880 гг.)

В статье актуализирована необходимость изучения творческого наследия отечественного общественно-педагогического движения второй половины ХІХ – началу ХХ ст. для дальнейшего развития теории и практики гражданского воспитания. Установлено, что украинские Громады в период 1859-1880 гг. прилагали свои усилия на благоустройство новой гражданской, хозяйственной и культурной жизни украинцев путем просвещения. Приведены примеры соответствующего опыта и указаны пути формирования поколения «образованных граждан» – сознательных и патриотических украинцев, способных отстаивать мирным путем национальные и политические права народа: создание «воскресных» школ, бесплатных общественных библиотеки, организация народных чтений,

сближение с народом через движение «хлопоманства», пропагандирование ценностей народной жизни и любви к родному краю путем издания произведений украинских писателей («Энеида» И. Котляревского, «Кобзарь» Т. Шевченко) и учебников с «духовным» наполнением для учеников «воскресных» школ («Букварь южнорусский» Т. Шевченко, «Грамматика» П. Кулиша), что в целом способствовало подъему сознания подрастающего поколения на национально-патриотической основе.

Ключевые слова: отечественное общественно-педагогическое движение, гражданское воспитание, идеал гражданина, образованный гражданин, украинские Громады, воскресные школы.

Tkachov S. The experience of citizen's upbringing for children and youth in activity of Ukrainian Societies (1859–1880).

In the article item the necessity of study of creative inheritance aktualizovano domestic public-pedagogical to motion of the second half XX – to beginning of XX century for development of theory and practice of civic upbringing. It's found out, that Ukrainian Societies in the period of 1859-1880 sent the efforts to make new civil, economic and cultural life of Ukrainians by education. The examples of the experience are resulted and the ways of forming of generation of «well-educated citizens» are indicated – conscious and patriotic Ukrainians, able to defend by peaceful way national and political rights for people: creation of sunday-schools, payless public libraries, organization of the folk reading, rapprochement with people through motion of «khlopomanstvo», propaganda of values of folk life and love to the native earth by edition of works of the Ukrainian writers («Aeneid» I. Kotlyarevskogo, «Kobza-player» T. Shevchenko) and textbooks with the «spiritual» filling for the sunday-schools («Abc-book yuzhnorusskiy» of T. Shevchenko, «Grammar» of P. Kulish), that was on the whole instrumental in getting up of consciousness of rising generation on national-patriot principles.

Key words: domestic public-pedagogical movement, civic upbringing, ideal of citizen, well-educated citizen, Ukrainian Societies, sunday-schools.

Постановка проблеми. Сучасна теорія й практика громадянського виховання підростаючого покоління в українській державі потребує подальшого розвитку, який слід здійснювати передусім з урахуванням позитивного вітчизняного історико-педагогічного досвіду. Це дозволить зберегти духовне коріння, не втратити зв'язку поколінь, а також запобігти формуванню прагматичної та «техногенної» людини, для якої замість моралі постає тільки розрахунок, замість обов'язку – програма дій, замість щастя – успіх (Т. Імамичі); використати зразки відданого служіння народу серед вітчизняної інтелігенції XVIII–XIX століть (Н. Савотіна).

У цьому сенсі свого особливого значення набуває творча спадщина вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини XIX – початку XX ст., оскільки саме в його межах визріла «модерна педагогічна думка» на основі пріоритету таких цінностей, як українська мова, патріотизм, історизм, народність (О. Сухомлинська).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останній час в Україні виконано цілу низку історико-педагогічних досліджень, присвячених різним питанням навчання й виховання, які знайшли своє висвітлення у творчій спадщині представників вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини XIX – початку XX ст.

Як свідчить вивчення літературних, публіцистичних, наукових й архівних джерел, розв'язання проблеми громадянського виховання особистості здійснювалася зусиллями багатьох вітчизняних громадських діячів, письменників і педагогів вказаного періоду – Б. Грінченка, М. Драгоманова, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, П. Куліша, П. Мирного, М. Пирогова, К. Ушинського, Л. Українки, І. Франка, Г. Хоткевича та інших.

У контексті вищевказаної проблеми можливість системного вивчення творчої спадщини вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини XIX – початку XX ст. забезпечується концептуальними ідеями щодо здійснення сучасних науково-педагогічних та історико-педагогічних пошуків (Л. Ваховський, С. Гончаренко, С. Золотухіна, В. Краєвський, В. Лозова, Н. Побірченко, О. Сухомлинська та інші), розробками з історії національної освіти (Л. Модзалевський, С. Сірополко, Б. Ступарик, Т. Усатенко, М. Ярмаченко та інші), а також напрацюваннями з різних аспектів творчої спадщини вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини XIX – початку XX ст. (Л. Березівська, Г. Білавич, П. Біліченко, І. Зайченко, Ж. Ковба, О. Мушка, Т. Надім'янова, Л. Редькіна та інші);

Мета статті – узагальнити досвід громадянського виховання дітей і молоді в діяльності українських Громад в період 1859–1880 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. В означений час вітчизняна інтелігенція виступала за виховання «освіченого громадянина» – «нової» особистості, «соціальної, продуктивної одиниці», «громадянина-співуправління», покликаною бути активним і корисним членом суспільства. При цьому вітчизняна інтелігенція у формування «освічених громадян» в

основному дотримувалася «поміrkованих» позицій і, відповідно, використовувала «мирний» («культурницький») шлях – створювала умови для здобуття освіти незаможними верствами населення, щоб останні були спроможні відстоювати свої права, зберігати рідну мову, національну історію, культуру й народні традиції.

У 60-х–70-х роках ХІХ століття на тлі лібералізації суспільно-політичного і культурно-освітнього життя в Російській імперії вся діяльність учасників вітчизняного громадсько-педагогічного руху була «пронизана» громадянськими і патріотичними мотивами. Це було зумовлено тим, що реформа 1861 року повною мірою не задовольнила народні верстви, особливо селянство, і тому передова вітчизняна інтелігенція, прагнучи поліпшити соціальні умови життя «звільнених кріпаків», почала «уживати всіх заходів», щоб зробити їх свідомими та «освіченими» громадянами.

Одним із перших прикладів досвіду громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХІХ ст. була діяльність колишніх «мефодіївців». Повернувшись з початком «відлиги» із заслання, вони організували першу українську Громаду в Петербурзі (1859 р.), де режим життя на той час був «вільніший», ніж на малоросійських землях.

Навколо М. Костомарова, Т. Шевченка, М. Белозерського, П. Куліша згуртувалися такі представники вітчизняної інтелігенції, як О. Кістяківський, Д. Каменецький, О. Лазаревський, М. Стороженко та інші [5, с. 432].

Як відзначив український історик М. Грушевський, «громадівці» спрямували свої зусилля на впорядкування нового громадянського, господарського і культурного життя українців. При цьому політичні рефрени вже не лунали в громадській діяльності «братчиків», які в минулому зазнали переслідувань з боку царського уряду [1, с. 123], а замість широких і неосяжних попередніх планів (ідея панславізму) прикладалися зусилля щодо ствердження самостійності української національності й літератури шляхом навчання грамоти незаможних верств населення і поширення знань про вітчизняну культуру та історію [3, с. 290].

Задля цього колишні «мефодіївці» розгорнули активну просвітницьку діяльність, загальною метою якої стало формування «освіченого громадянина», тобто людини, здатної відстоювати в мирний спосіб національні права народу

на рідну мову і культуру, для чого організовувалися «недільні» школи з українською мовою навчання, розроблялися українські підручники для народних шкіл, здійснювалася популяризація українського слова через друковані видання.

Так, наприклад, Петербурзька громада опублікувала твори українських письменників – І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненки, П. Куліша, видала «Кобзар» Т. Шевченка (1876 р.) і, здобувши дозвіл Міністерства освіти, відкрила «недільні» школи [5, с. 432]. Для забезпечення навчання рідною мовою «громадівці» підготували і надрукували навчальні книжки – «Буквар южнорусській» Т. Шевченка, «Українську граматику» І. Деркача, «Українську граматику» Г. Дарагана, «Українську абетку» М. Гатчука, а в наступних 1861–1862 рр. – «Домашню науку» К. Шейковського, «Азбуку по методу Золотова для южнорусского краю» О. Стропіна, «Арифметику» Д. Мороза [2, с. 178].

Використання вказаних підручників у «недільних» школах сприяло піднесенню свідомості учнів, які долучалися до цінностей народного життя і виховувалися у дусі любові до рідного краю.

Так, наприклад, «Граматка» П. Куліша, крім мовних та писемних правил, містила пізнавальний матеріал (розділи «Прислів'я» і «Яка була доля нашого народу од найдавніших часів»), де було подано зразки народної мудрості, географічний опис української землі та історичні факти життя українського народу. При цьому зміст книги супроводжувався ілюстраціями. Зокрема, на одній із них зображено розбите блискавкою дерево, біля якого лежить забита людина. Польська шляхта, вбачаючи в цьому малюнку й узагалі в усьому змісті книжки П. Куліша «скритий» заклик до знищення панів і зміни суспільного устрою, звернулася зі скаргами до царського уряду з вимогами про усунення в новому виданні «Граматки» статей у дусі малоросійської народності. Остання, на думку поляків, «пронизувала» зміст читанки всупереч загальному російському духу [8].

Аналогічну оцінку з боку офіційних кіл освіти дістала й складена для «недільних» шкіл Т. Шевченком читанка «Буквар южнорусській», оскільки була також «занадто духовна» [7].

Активну громадську діяльність здійснював К. Ушинський. Дотримуючись демократичних принципів життя, він опікувався не тільки освітою народу, а й був також стурбований відсутністю системної освіти

старшого сина в царській сім'ї – майбутнього імператора Миколи II. Як встановили сучасні дослідники спадщини К. Ушинського, останній написав чотири листи до імператриці Марії Олександрівни з відповідними рекомендаціями щодо навчання цесаревича.

Незважаючи на те, що К. Ушинський не був відвертим «українофілом», він болісно сприймав процес русифікації українців. Звертаючись до широкої громадськості через «Журнал міністерства народної освіти», у статті «Педагогічна поїздка по Швейцарії» він висловив своє негативне ставлення до навчання російською мовою в українській школі. Зокрема він писав, що дитина на селі відвідує школу як єдине «дивне місце», де говорять «незрозумілою мовою», і тому учень іде з дому на навчання, «як з раю до пекла», а потім біжить «з темного пекла додому, у свій рай». На думку педагога, така школа «гірше, ніж нічого» і «душу ... не розвиває, а тільки псує».

Свої національно-патріотичні настрої «громадівці» відкрито не пропагували, а демонстрували їх своїм прикладом служіння народу. З метою поширення своєї діяльності Петербурзька Громада з великими труднощами отримала дозвіл на видання першого в Російській імперії україномовного періодичного видання – часопису «Основа», який, на думку історика О. Субтельного, виступив засобом пробудження національної свідомості української інтелігенції, розкиданої по всій Російській імперії.

Так, наприклад, українські поміщики В. Тарновський (1810–1866) та Г. Галаган (1819–1888) своїми коштами допомогли заснувати друкарню, яка забезпечила можливість видання творів українською мовою, а також випуск альманаху «Хата» (за участі П. Куліша і М. Вовчка).

Патріотичні й просвітницькі устремління Петербурзької громади було підхоплено іншими вітчизняними громадськими діячами і педагогами. Так, наприклад, невдовзі – у 1861 році – було створено Київську громаду, засновниками якої були відомі громадські діячі В. Антонович (1834–1908), П. Житецький (1836–1911), К. Михальчук (1840–1914), Т. Рильський (1840–1902) та інші.

Проте, на відміну від Петербурзької громади, діяльність Київської громади не завжди була пов'язана з піднесенням національної свідомості на користь інтересів українського народу. З одного боку, серед її членів були етнічні поляки, які брали участь у підготовці польського повстання на території

українських земель задля їх об'єднання під владою Польщі, а з іншого – певна частина учасників Київської громади, переважно студентська молодь, виявляла «українофільські» настрої й широко використовувала тактику «зближення з народним життям» [9, с. 171].

Ці студенти («хлопомани») розмовляли українською мовою, носили український національний одяг і дотримувалися народних звичаїв. З почуттям патріотизму і громадянського обов'язку вони взялися за реалізацію своїх програмних намірів – «зосередити всі ... зусилля на тому, щоб забезпечити ... народові можливість здобути освіту, усвідомити його власні потреби й стати здатним задовольнити їх» [9, с. 171–172].

Особливий внесок у справу громадянського виховання дітей і молоді зробив учасник Київської громади Павло Чубинський (1844–1884), який виступав за самостійність і незалежність української державності. Він написав вірш «Ще не вмерла України ні слава, ні воля ...» (1862 р.), який 1863 року було надруковано у львівському часопису «Мета». Пізніше (1865 р.) виконанням цих віршів на музику композитора М. Вербицького (1815–1870) в Перемишлі було завершено святкову програму на честь Т. Шевченка, а через 130 років ця пісня стала Державним Гімном України.

У цілому діяльність Київської Громади була достатньо розгалуженою, оскільки її активність була спрямована не тільки на суспільні справи, а й торкалася сфери наукових досліджень. Здобувши офіційний дозвіл на створення в Києві відділу географічного товариства (1872 р.), вона згуртувала навколо нього С. Руданського, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, О. Кониського, М. Старицького, творча діяльність яких вплинула на суспільну свідомість через піднесення «українського театру». Зокрема, композитор М. Лисенко заклав підвалини української музики створенням збірок пісень, музичних композицій (між ними визначна опера «Різдвяна ніч») і проведенням концертів [1, с. 126].

Учасники Київської Громади, розуміючи, що засоби театрального мистецтва мають значний потенціал у поширенні національно-патріотичних настроїв, всіляко підтримували створення українських труп. Аматорські драматичні гуртки в Києві, Полтаві, Харкові разом з професійними театрами у Львові (1864 р.) та Єлісаветграді (1882 р.) пропагували зразки національної літератури, фольклору, висвітлювали традиції народного життя і побуту, стверджуючи таким чином життєздатність і красу української мови. Актори з

натхненням виконували постановки І. Карпенка-Карого (Тобілевича), М. Кропивницького, М. Старицького, в яких підносилися цінності людяності та доброти, оживлялася «пам'ять народного слова і любов до нього» [1, с. 127].

Відомий український історик М. Грушевський, оцінюючи діяльність Київської громади, відзначив, що вона мала винятково науковий і «культурницький» характер, проте завдяки цьому серед дітей, молоді та дорослих пропагувалися, відроджувалися, закріплювалися і стверджувалися національно-патріотичні ідеали [1, с. 128].

Впродовж наступних декількох років загальна кількість Громад на східноукраїнських землях сягнула сотні. Учасники цих громад прагнули пробуджувати «народне» коріння і у повсякденному житті наслідували «хлопоманів» – одягалися, як українські селяни, дотримувалися їхніх звичаїв, вживали просту їжу. Відвідуючи села, «громадівці» активно спілкувалися з населенням, розмовляли українською мовою й співали народних пісень, насаджуючи таким чином культ козацтва, славетні спомини про подвиги предків, зокрема про волелюбність запорожців і гайдамаків.

З метою рішучого запобігання розвитку національно-патріотичних настроїв серед дітей, молоді і дорослих на українських землях самодержавний уряд, по-перше, припинив видачу дозволів на друкування всіляких книжок українською мовою (Валуєвський циркуляр 1863 р.), по-друге, всіляко (особливо коштами) підтримував «москвофільській» рух на західноукраїнських землях, а на малоросійських територіях значно посилив цензуру українського слова (Емський указ 1876 р.). Друкувати українською мовою було дозволено лише історичні пам'ятки і белетристичні твори (вірші, оповідання, п'єси) за умови використання російського правопису, а також відсутності посилянь або натяків на «українське питання» [1, с. 126–127].

Крім того, оскільки простий люд широко користувався можливістю брати книги з учнівських бібліотек при народних школах, Міністерство освіти видало 1867 року спеціальне розпорядження, в якому наголошувалося на недопустимості наявності в шкільних бібліотеках «вільнодумних» книжок, а також вимагалось видавати літературу дорослому населенню тільки в позанавчальний час.

Для просвіти населення передова вітчизняна громадськість, крім створення безоплатних бібліотек, використовувала також народні читання. Вперше, за свідченням С. Сірополко, вони з'явилися на східноукраїнських

землях у Полтаві (1 жовтня 1861 р.) за ініціативи і безпосередньої участі Олександра Строніна та Дмитра Пальчикова [6, с. 388].

Також відомо, що студент Київського університету Б. Познанський у 60-ті рр. XIX ст. наважувався читати селянам твори Т. Шевченка («Катерина», «Наймичка»), зміст яких збуджував у присутнього люду співчуття до злиденного життя простого люду. Зокрема, за спогадами самого Б. Познанського, «читання «Наймички» часто викликали у слухачів сльози» [4].

Висновки. Таким чином, узагальнюючи досвід громадянського виховання дітей і молоді в діяльності українських Громад впродовж 60-х – 70-х років, слід зазначити, що вітчизняна інтелігенція всіляко намагалася відстояти права українського народу на рідну мову й власну культуру. Використовуючи наявні легальні можливості, вітчизняні громадські й культурні діячі, письменники та педагоги створювали «недільні» школи, безоплатні громадські бібліотеки, видавали підручники з «духовним» наповненням, організовували народні читання, до проведення яких залучалися й студенти, а також підтримували «хлопоманство».

Література

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Львів, 1913. – С. 7–8, 120–128.
2. Історія української та зарубіжної культури / Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та ін. ; за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. – К. : Вища шк. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – 326 с.
3. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич ; відпов. ред. Ф. Шевченко, Б. Якимович. – Львів : Світ, 1992. – 560 с.
4. Познанский Б. Воспоминания из недалекого прошлого / Б. Познанский // Киевская старина. – 1885. – № 4. – С. 249.
5. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : «АртЕк», 2001. – 728 с.
6. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – Львів : Афіша, 2001. – 664 с.
7. Сірополко С. Шевченків «Буквар южнорусській» / С. Сірополко // Повне видання творів Т. Шевченка. – Варшава, 1935. – Т. 6. – С. 253.
8. Скабичевский А. М. Очерки по истории русской цензуры / А. М. Скабичевский. – Петербург, 1892. – С. 415.
9. Субтельний О. Історія України / О. Субтельний. – К., 1997. – 720 с.